

КУЦЕНКО

Віра Іванівна

УДК 338.246.87

АНІСІМОВ

Вадим Миколайович
anisimov103@gmail.com

д.е.н., професор, головн.н.с.,
Інститут економіки
природокористування та сталого
розвитку Національної академії
наук України

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ
ЕКОЛОГІЧНИХ І ПРИРОДНО-
ТЕХНОГЕННИХ ЗАГРОЗ ІЗ
ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ
ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ: ШЛЯХИ
МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКІВ**

**SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF
ENVIRONMENTAL AND NATURAL-
TECHNOGENIC TREATS FROM THE
TEMPORARILY OCCUPIED
TERRITORIES OF UKRAINE: WAYS OF
RISK MINIMIZATION**

м.н.с., Інститут економіки
природокористування та
сталого розвитку Національної
академії наук України

KUTSENKO Vira Ivanivna – Doctor of Economics, Professor, Chief Researcher, Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine

ANISIMOV Vadym Mykolaiovych – Junior Researcher, Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine

У статті розглядається соціально-економічний аспект проблеми екологічних і природно-техногенних загроз, які виникли у зв'язку із існуванням в Україні тимчасово окупованих територій. Серед цих загроз визначаються найбільш серйозні, які створюють ризики не лише для вказаних територій, але й для прилеглих до них регіонів. Наголошується на тому, що техногенні та екологічні небезпеки з тимчасово окупованих територій на сьогодні фактично неможливо контролювати. У цьому зв'язку пропонуються два напрямки діяльності стосовно мінімізації названих загроз: міжнародний тиск на сторону окупанта та вплив на місцеве населення. Відмічаються існуючі проблеми соціально-економічного і правового характеру, що обмежують ефективність діяльності у цих напрямках та обґрунтовуються можливі заходи стосовно пом'якшення гостроти досліджуваної проблемної ситуації.

* * *

В статье рассматривается социально-экономический аспект проблемы экологических и природно-техногенных угроз, которые возникли в связи с существованием в Украине временно оккупированных территорий. Среди этих угроз определяются наиболее серьезные, которые создают риски не только для указанных территорий, но и для прилегающих к ним регионов. Подчеркивается, что техногенные и экологические угрозы с временно оккупированных территорий сегодня фактически невозможно контролировать. В этой связи предлагаются два направления деятельности по минимизации названных угроз: международное давление на оккупирующую сторону и влияние на местное население. Отмечаются существующие проблемы социально-экономического и правового характера, ограничивающие эффективность деятельности в этих направлениях и обосновываются возможные меры по смягчению остроты исследуемой проблемной ситуации.

* * *

Introduction. In the modern world, the importance of security issues has grown tremendously. At the same time, environmental and natural-technogenic threats are especially acute. Studying the security problems in Ukraine today, it is impossible not to take into account the presence of temporarily occupied territories in the Crimea and the Donbas, which poses numerous threats. Among these threats, environmental and technogenic remain almost unexplored, even though they may be more dangerous than military threats.

Purpose. Based on the foregoing, the purpose of the study is a socio-economic analysis of environmental and technogenic threats emanating from the temporarily occupied territories of our state, as well as justification of possible ways to neutralize these threats. Considering, without taking into account socio-economic aspects it is impossible to prevent the negative consequences of these threats.

Results. The temporarily occupied territories of Ukraine are zones of concentration of industrial enterprises, the consequences of functioning of which are harmful to the environment. As a result, in these territories long before their occupation zones of ecological disadvantage were formed, and in some cases - zones of environmental disaster. The conditions of the occupation further intensified the natural-technogenic threats. Among these threats, the most serious are those that pose risks not only for the occupied territories, but also for the regions adjacent to them. However, technogenic and environmental hazards from temporarily occupied territories are virtually impossible to control today. In this regard, two directions of activity to minimize these threats are proposed: international pressure on the state that actually controls these territories and the impact on their local population. At the same time, existing problems of a socio-economic and legal nature that currently limit the effectiveness of activities in these directions are noted, as well as possible measures to mitigate the severity of the investigated problem situation are motivated.

Conclusion. Activities to prevent the risks of environmental and technogenic threats from the temporarily occupied territories of Ukraine should be carried out at the international and local levels. At the international level, compensation should be sought from the state controlling these territories for damage caused, including environmental damage. At the local level, it is necessary to carry out activities aimed at positively influencing the population of the occupied territories, taking into account the problems of natural and technogenic safety.

Ключові слова: безпека, соціально-економічна ситуація, екологічні та техногенні загрози, тимчасово окуповані території України

Ключевые слова: безопасность, социально-экономическая ситуация, экологические и техногенные угрозы, временно оккупированные территории Украины

Keywords: safety, socio-economic situation, environmental and technogenic threats, temporarily occupied territories of Ukraine

„Неможна допустити, щоб люди спрямовували на своє власне знищення ті сили природи, які вони зуміли відкрити й підкорити.“

Ф. Жоліо-Кюрі

ВСТУП

Безпека сьогодні є однією з найгостріших проблем сучасності. Водночас глобальні масштаби загострення екологічної ситуації на перший план висувають природно-техногенні ризики, пов'язані зі зростанням антропогенного навантаження на довкілля. Усвідомлення цього обумовило постановку питання відомим німецьким вченим У. Беком про те, що існує в нинішню епоху суспільство є "суспільством ризику" [1]. Вказана концепція сьогодні у світовій науці набула авторитетного звучання. Важливою констатацією, яка сформульована у рамках названої концепції і ґрунтується на емпіричних фактах, є висновок про те, що ризики у рамках певного суспільства мають тенденцію до концентрації у менш заможніших верств населення; і так само на міждержавному рівні – ризики частіше і більше зустрічаються у менш розвинених країнах [1, с. 5-7]. Отже, соціально-економічні негаразди є середовищем для наростання різноманітних ризиків. Тому закономірним видається те, що в умовах системної суспільно-економічної кризи, яку нині переживає Україна, проблеми безпеки активно досліджуються вітчизняними науковцями у широкому соціально-економічному контексті, а саме в таких аспектах як: запобігання соціальним загрозам (В.П. Удовиченко, В.І. Куценко, О.П. Коваль), формування інституційних механізмів екологічної безпеки (Г.О. Обиход) [2, 3, 4].

Досліджуючи проблеми безпеки в Україні на сьогодні, неможливо не враховувати наявність тимчасово окупованих територій на Кримському півострові (Автономна Республіка Крим та місто Севастополь) та на Донбасі (окремі райони Донецької та Луганської областей). Поява та подальше існування цих територій породило для української держави численні загрози: як воєнного характеру, так і соціально-економічні, гуманітарні, інформаційні, природно-техногенні, екологічні. Це обумовлює звернення провідних вітчизняних науковців – О.І. Амоші, О.С. Власюка, В.П. Горбуліна, Е.М. Лібанової, а також інших, до аналізу соціально-економічних проблем наслідків військової агресії проти нашої держави та виникнення у ній нової реальності, пов'язаної з існуванням окупованих територій [5, 6, 7]. Проте залишаються майже недослідженими питання екологічних та природно-техногенних загроз, які мають місце на тимчасово окупованих територіях нашої країни. Вказані загрози видаються найбільш небезпечними, у дечому навіть маючими більшу небезпеку, ніж воєнні загрози, що

обумовлюється як загальною несприятливою екологічною ситуацією у нашій країні, так і наявністю гострих кризових явищ в її соціально-економічному житті.

МЕТА РОБОТИ

Виходячи із вищезазначеного, метою нашого дослідження є соціально-економічний аналіз природно-техногенних та екологічних загроз, які надходять з тимчасово окупованих територій нашої держави з наступним обґрунтуванням можливих шляхів нейтралізації цих загроз. Останнє видається неможливим без врахування відповідних соціально-економічних аспектів.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інформаційною основою дослідження є експертні матеріали та відповідні повідомлення представлені у науково-аналітичних розробках, ресурсах всесвітньої мережі Інтернет, періодичних виданнях. Дослідження здійснювалось використовуючи загальнонаукові методи: аналіз, синтез, системний підхід із задіянням таких методичних прийомів, як огляд, порівняння, узагальнення, проведення аналогій.

РЕЗУЛЬТАТИ

Тимчасово окуповані території України являють собою зони концентрації промислових підприємств, що мають виробничий цикл з використанням шкідливих для здоров'я людини і навколишнього природного середовища речовин, а також наявність небезпечних в екологічному плані відходів і кінцевої продукції. Переважна частина вказаних виробництв є застарілими у техніко-технологічному плані, що підсилює їх природно-техногенну небезпек. Особливо небезпечними для довкілля є сховища та відстійники відповідних виробничих відходів. Внаслідок цього на названих територіях ще задовго до їх окупації утворились зони екологічного неблагополуччя, а в окремих випадках – зони екологічного лиха.

Насамперед, це має місце на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, де сконцентровано підприємства металургійної, гірничо-видобувної та хімічної промисловості [6, с. 22-25]. Підприємства хімічної промисловості, що потенційно мають природно-техногенну небезпеку, існують і на Кримському півострові. Одна з таких загроз із тимчасово окупованого Криму вже зреалізувалась, зокрема: внаслідок викиду на підприємстві "Ukrainian Chemical Product" (раніше „Кримський Титан“) шкідливої хімічної речовини, від якої постраждали як мешканці навколишні тимчасово окупованих територій, так і прилеглі до них районів Херсонської області [8].

Отже, серед природно-техногенних загроз з тимчасово окупованих територій України є як ті, що ло-

калізуються в межах цих територій, так і ті, що можуть розповсюджуватись на інші території нашої держави. Особливо небезпечними у цьому зв'язку є агровози, пов'язані з підтопленням вугільних шахт на Донбасі. Це може мати різноманітні негативні наслідки [9].

Найбільш гострою серед усіх негативних наслідків виходу на поверхню води із затоплюваних вугільних шахт є проблема забруднення цими шахтними водами поверхневих вод і підземних водоносних горизонтів, що слугують джерелами питної води, роблячи її непридатною для вживання людьми [10]. Водночас особливо загрозовою є ситуація на шахті у місті Бунге (колишній Юнокомунарівськ), на якій свого часу було здійснено підземний ядерний вибух, унаслідок чого там відбулося накопичення радіоактивних речовин. Однак діюча на сьогодні у цьому непідконтрольному українській владі місті адміністрація заявила про припинення відкачування води на названій шахті [11].

Окрім того, надзвичайно серйозною техногенною небезпекою, породженою підтопленням шахт, може стати просідання ґрунту та техногенні землетруси, що потенційно загрожує цілим містам і селищам. Ця небезпека є загрозовою і для населених пунктів на звільнених територіях, де у селищах і двох містах, – Бахмут та Соледар, нині проживає понад 100 тисяч осіб, оскільки вони знаходяться на пониззі відносно затоплюваних шахт на ґрунтах, під якими наявні гірські породи, що піддаються розмиванню водою і, відповідно, саме в ці ґрунти просочуються шахтні води [12]. Відносно найбільш масштабної природно-техногенної загрози, зумовленої неконтрольованим підняттям води із затоплюваних на Донбасі шахт, експертами відмічається неможливість нині визначити, до якого підземного горизонту та протягом якого проміжку часу буде відбуватися це підняття [13].

У цілому, по суті природно-техногенні та екологічні загрози є такими, що створюють постійні ризики, які в умовах тимчасово окупованих територій України надзвичайно посилюються через неможливість здійснення необхідного контролю за їх розвитком.

Виходячи з об'єктивної неможливості взаємодії чинної української влади з нинішніми адміністраціями тимчасово окупованих територій стосовно запобігання загроз природно-техногенних катастроф можливими є два напрямки реалізації діяльності відносно цього, а саме: на міжнародному рівні, звертаючись до міжнародних організацій та інших держав із закликом стосовно здійснення відповідного тиску на державу-окупанта, та на регіональному і місцевому рівні, здійснюючи вплив на проживаюче на цих територіях населення, що безпосередньо потерпає від погіршення екологічної ситуації та найперше потрапляє у зону ураження в умовах реалізації ризиків природно-техногенних і екологічних загроз.

Реалізація вказаних напрямів стосовно попередження виникнення негативних наслідків від природно-техногенних та екологічних загроз із тимчасово окупованих територій України має передусім здійснюватись, виходячи з розвитку відповідних соціально-економічних процесів.

На міжнародному рівні це може бути висунення Російській Федерації як державі, що фактично конт-

ролює окуповані українські території, відповідних вимог стосовно фінансової компенсації збитків навколишньому природному середовищу з метою попередження подальшого погіршення ситуації з природно-техногенною безпекою на цих територіях. До речі, певним прецедентом може стати те, що вже цілий ряд українських суб'єктів економічної діяльності, зокрема таких, як "Нафтогаз України" та "Ощадбанк" подали у різні міжнародні арбітражні суди позови проти російських відповідачів і виграли ці позови. Ці позови стосувались компенсації збитків, завданих у процесі агресії та окупації Російською Федерацією частини території української держави. Однак рішення міжнародного арбітражного суду не може змусити сторону, що програла, сплачувати компенсацію збитків, якщо вона цього не бажає робити, як це є у випадку з Російською Федерацією.

З моменту початку агресії Російської Федерації проти України робилось багато спроб розрахувати відповідні розміри завданих збитків. Проте і на сьогодні відсутні повні, цілісні розрахунки як економічних (включно з руйнацією виробничих потужностей та інфраструктури), так і екологічних, а також соціально-психологічних збитків окремим громадянам, оскільки всі експерти, які здійснювали відповідні підрахунки, оперували різними методиками підрахунку. Найбільш повними підрахунками, на наш погляд, видаються ті, що були здійснені на 2018 р. авторитетним експертом міжнародної неурядової організації Євразійський центр "Атлантичної Ради" Андресом Аслундом, згідно яких збитки України внаслідок окупації Криму та війни на Донбасі були оцінені в 98,4 млрд. дол. США. Поряд із тим, на початку 2019 р. в Україні для збору даних про збитки від російської агресії була створена спеціальна міжвідомча комісія, підпорядкована Міністерству з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. Наша держава в особі Рахункової палати України, також ініціює створення у рамках Міжнародної організації вищих органів фінансового контролю (INTOSAI) міжнародної робочої групи з аудиту завданих збитків і втрат через військовий конфлікт. Проте, як зазначають експерти, навіть із розрахунком збитків за визнаною на міжнародному рівні методикою існують великі сумніви стосовно того чи сторона агресора за нинішньої міжнародної ситуації компенсує заподіяну нею шкоду [14].

Таким чином, діяльність на міжнародному рівні задля попередження природно-техногенних та екологічних загроз з тимчасово окупованих територій України шляхом стягнення фінансової компенсації зі сторони окупанта не може бути ефективною, оскільки задля цього не створено відповідних юридично-правових умов у рамках міжнародного права.

У цьому контексті доцільною є реалізація заходів щодо попередження природно-техногенних та екологічних загроз із тимчасово окупованих територій України, звернення особливої уваги на регіональний та місцевий рівні, де безпосередньо відбувається формування названих загроз. За цих умов треба враховувати, що загальна реакція населення, проживаючого на окупованих територіях на існуючі природно-техногенні та екологічні загрози, є достатньо пасивною. Перед-

усім зазначене є характерним для населення Донбасу. Так, наприклад, у проведеному на початку минулого десятиліття масштабного соціологічного дослідження Донецької області серед різноманітних соціально-економічних проблем, які хвилювали на той час мешканців регіону, екологічна тематика взагалі відсутня [15]. Це обумовлено тим, що вони звикли жити в прибуткових для староіндустріального регіону не благополучних екологічних умовах. Значне погіршення у зв'язку із окупацією соціально-економічних умов життя населення стало ще одним чинником, що не сприяє посиленню уваги населення Донбасу до проблем природно-техногенних й екологічних загроз. Адже, як зазначалося на початку, наявність проблем у соціально-економічному розвитку збільшують різноманітні ризики.

Отже, на регіональному та місцевому рівнях заходи з попередження природно-техногенних та екологічних загроз із тимчасово окупованих територій України мають реалізовуватись у рамках активної соціально-економічної політики, що передбачають необхідність формування умов для здійснення позитивного впливу з боку української влади на населення цих територій. Відтак можливо видається конструктивна пряма комунікація з цим населенням, поза органами окупаційної влади, що у перспективі може забезпечити не лише вирішення проблеми мінімізації ризиків екологічних природно-техногенних загроз із тимчасово окупованих територій, але й стратегічна мета атракції, тобто повернення на свій бік, їх населення. Очевидно, що остаточно мета досягнення атракції, формування привабливого образу України серед населення окупованих територій буде досягнута лише тоді, коли рівень соціально-економічного розвитку та умов життя в Україні будуть безперечно вищими тих, що існують на окупованих територіях.

За останні роки Україною вже було напрацьовано певні соціально-економічні інструменти активної співпраці з жителями тимчасово окупованих територій стосовно ефективного вирішення їх соціально-економічних проблем, що має сприяти й вирішенню проблеми мінімізації природно-техногенних та екологічних ризиків із зазначених територій. Проте у цілому взаємовідносини України з тимчасово окупованими територіями в Криму та на Донбасі у соціально-економічному аспекті на сьогодні є безсистемними.

Так, на урядовому рівні було заявлено про відмову сплачувати пенсії жителям окупованих територій Донбасу, але в подальшому прийнято рішення для продовження їх пенсійного обслуговування. Загалом з початком гібридної війни українською владою було взято курс на згорання контактів із територіями, які опинилися під ворожою окупацією. Відповідно було припинено банківське обслуговування їх населення фінансовими послугами. Також для цих територій було перервано енерго-, водо- та газопостачання, регулярне транспортне, поштове та телефонне сполучення, хоча на окупованих територіях Донбасу продовжували діяти зареєстровані на неокупованій території підприємства, що сплачували податки до державного бюджету України та поставляли в неокуповані регіони свою продукцію, зокрема вугілля. Проте також мав місце і широкий потік через лінію розме-

жування, як на Донбасі, так і в Криму, контрабандних товарів. Усе це викликало незадоволення громадськості, під тиском якої було ухвалено рішення про встановлення блокади тимчасово окупованих територій, спочатку стосовно Кримського півострова, а потім Донбасу.

Разом із тим для окупованого Кримського півострова продовжує бути чинним Закон України «Про вільну економічну зону «Крим», який прирівнює жителів півострова до нерезидентів, що не дає їм можливості здійснювати фінансові операції в українських банках, створюючи за цих умов великі незручності [16]. Натомість згідно з цим законом представникам українського великого бізнесу надаються пільгові умови здійснення економічної діяльності у Криму, незважаючи на його окупацію.

Ситуація стосовно блокування Донбасу є такою, що наразі вугілля з окупованих територій Донбасу закуповується, але вже через посередників у третіх країнах і з використанням корупційних схем. Поряд із тим, на окупованих територіях Донецької та Луганської областей залишаються виробничі потужності підприємств, зареєстрованих на інших – неокупованих, територіях України й продовжують сплачувати внески до зведеного бюджету України. Водночас Держказначейство жодних бюджетних платежів на окупованих територіях не проводить [17].

ВИСНОВКИ

Таким чином, діяльність з попередження ризиків загроз природно-техногенній та екологічній безпеці, які походять з тимчасово окупованих територій України на регіональному та місцевому рівнях передбачає застосування активних методів позитивного впливу на населення цих територій, тим самим створюючи сприятливі умови для його залучення до участі у боротьбі з природно-техногенними та екологічними загрозами в місцях проживання. Однак відсутність системності у нині існуючих соціально-економічних відносинах із тимчасово окупованими територіями являє собою ключову проблему, для розв'язання якої необхідно має бути здійснено розроблення та ухвалення загальнодержавної стратегії повернення тимчасово окупованих територій України, що має реалізовуватись на міжнародному та внутрішньодержавному (регіональному і місцевому) рівнях. Якщо на міжнародному рівні йдеться про необхідність добитись від держави, яка фактично контролює ці території, компенсації за заподіяну шкоду, включаючи екологічні збитки, то на внутрішньодержавному рівні має здійснюватись діяльність для позитивного впливу на населення окупованих територій, з урахуванням проблем природно-техногенної безпеки.

Список використаних джерел

1. Бек У. *Общество риска. На пути к другому модерну*. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
2. Куценко В.І., Удовиченко В.П. *Соціальна безпека в контексті сталого розвитку: монографія*. Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2011. 656 с.
3. Коваль О.П. *Соціальна безпека: сутність та вимір: наукова доповідь*. К.: НІСД, 2016. 34 с. URL: www.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk.../social_bezpeka.pdf
4. Обуход Г.О. *Інституціоналізація екологічної безпеки України: монографія*. К.: Логос, 2016. 304 с.

5. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.

6. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики / Е.М. Лібанова, О.І. Амоша, В.П. Вишневський та ін. К. 2015. 186 с.

7. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.

8. „Токсичне повітря” з Криму: чим загрожує ситуація на заводі „Титан”. BBC News Україна. 4.09.2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45412401>

9. Затоплення шахт неоподконтрольного Донбасу: Два наслідки. Донецькі новості. Регіональний портал Донбасу. 07.05.2018. URL: <https://dnews.dn.ua/news/675355>

10. Сценарій катастрофи. 2,5 млн. людей можуть стати екологічними біженцями через підтоплення шахт на Донбасі. Новое время. 05.03.2018. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/stsenariji-katastrofi-2-5-mln-osib-mozhut-stati-ekolohichnimi-bizhentsjami-cherez-pidtoplennja-shakht-na-donbasi-2455378.html>

11. Ярошенко О. Бойовики «ДНР» зібралися затопити шахту з радіоактивними відходами. Наслідки непередбачувані. Україна молода. 25.04.2018. URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/2006/122652/>

12. І війни не треба: на Донбасі може “потонути” ціле місто. 112.ua. 12.06.2017. URL: <https://ua.112.ua/statji/i-viiny-ne-treba-na-donbasi-mozhe-potonuty-tsile-misto-395251.html>

13. Болота и солончаки: Последствия остановки откачки шахтных вод на Донбассе. Донецькі новості. Регіональний портал Донбасу. 21.05.2018. URL: <https://dnews.dn.ua/news/676829>

14. Заремба А. Расплата за войну: как заставит Россию заплатить за ущерб Украине. УНИАН: Информационное агентство. 20.03.2019. URL: <https://www.unian.net/politics/10486413-rasplata-za-voynu-kak-zastavit-rossiyu-zaplatit-za-ushcherb-ukraine.html>

15. Донецький регіон у дзеркалі економічної соціології: монографія / Є.І. Суїменко, О.Ф. Новікова, О.В. Панькова та ін. Київ; Донецьк, 2006. 400 с.

16. Жителів окупованого Криму все ж визнали нерезидентами. Економічна правда. 13.01.2016. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2016/01/13/576353/>

17. Україна продовжує отримувати податки з ОРДЛО – голова Держказначейства. УНИАН: Інформаційне агентство. 20.02.2019. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10453938-ukrajina-prodovzhuye-otrimuvati-podatki-z-ordlo-golova-derzhkaznacheystva.html>

References

1. Bek U. Risk Society: Towards a New Modernity. Moscow: Progress-Tradition, 2000. 384 p. (in Russian).

2. Kutsenko V.I., Udovychenko V.P. Social safety in the context of sustainable development: monograph. Chernihiv: Publisher Lozovy V.M., 2011. 656 p. (in Ukrainian).

3. Koval O.P. Social Security: Essence and Measurement:

scientific report. Kyiv: NISD, 2015. 34p. URL: www.niss.gov.ua/public/File/2016_nauk.../social_bezpe.pdf (in Ukrainian).

4. Obykhod H.O. Institutionalization of environmental safety of Ukraine: monograph. Kyiv: Logos, 2016. 304 p. (in Ukrainian).

5. Donbas and Crimea: return price: monograph / ed. by V.P. Horbylin, O.S. Vlasjuk, E.M. Libanova, O.M. Lyashenko. Kyiv: NISD, 2015. 474 p. (in Ukrainian).

6. Reveal of Donbas: Assessment of Socio-Economic Losses and Priorities of State Policies / E.M. Libanova, O.I. Amosha, V.P. Vyshnevskiy et al. Kyiv. 2015. 186 p. (in Ukrainian).

7. World Hybrid War: Ukrainian Front: monograph / ed. by V.P. Horbylin. Kyiv: NISD, 2017. 496 p. (in Ukrainian).

8. "Toxic air" from the Crimea: what threatens the situation at the plant "Titan". BBC News Ukraine. 2018.09.04. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45412401> (in Ukrainian).

9. Flooding of the mines of uncontrolled Donbass: Two consequences. Donetsk news. Donbass Regional Portal. 2018.05.07. URL: <https://dnews.dn.ua/news/675355> (in Russian).

10. Disaster scenario. 2.5 million people can become ecological refugees due to flooding of mines in the Donbass. New time. 2018.03.05. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/stsenariji-katastrofi-2-5-mln-osib-mozhut-stati-ekolohichnimi-bizhentsjami-cherez-pidtoplennja-shakht-na-donbasi-2455378.html> (in Ukrainian).

11. Yaroshenko O. Warriors-terrorists "DNR" gathered to flood a mine with radioactive waste. Consequences are unpredictable. Ukraina moloda. 2018.04.25. URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/2006/122652/> (in Ukrainian).

12. No war is needed: the whole city can "drown" in the Donbas. 112.ua. 2017.06.12. URL: <https://ua.112.ua/statji/i-viiny-ne-treba-na-donbasi-mozhe-potonuty-tsile-misto-395251.html> (in Ukrainian).

13. Marshes and salt marshes: The consequences of stopping the pumping of mine waters in the Donbass. Donetsk news. Donbass Regional Portal. 2018.05.21. URL: <https://dnews.dn.ua/news/676829> (in Russian).

14. Zarembo A. Paying for war: how to make Russia pay for the damage to Ukraine. UNIAN: News Agency. 2019.03.20. URL: <https://www.unian.net/politics/10486413-rasplata-za-voynu-kak-zastavit-rossiyu-zaplatit-za-ushcherb-ukraine.html> (in Russian).

15. Donets'k region in the mirror of economic sociology: monograph / Ye.I. Suyimenko, O.F. Novikova, O.V. Pan'kova et al. Kyiv. Donets'k. 2006. 400 p. (in Ukrainian).

16. Inhabitants of the occupied Crimea nevertheless recognized as non-residents. Ekonomichna Pravda. 2016.01.13. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2016/01/13/576353/> (in Ukrainian).

17. Ukraine continues to receive tax from Separate districts of Donetsk and Luhans'k regions – Head of the State Treasury Service of Ukraine. UNIAN: News Agency. 2019.02.20. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10453938-ukrajina-prodovzhuye-otrimuvati-podatki-z-ordlo-golova-derzhkaznacheystva.html> (in Ukrainian).